

Bidrag til oplysningstidens historie.

Af **L. Koch.**

I. Guldbergs salmebog.

Den såkaldte Guldbergske salmebog, hvis egentlige titel er: »Salmebog eller en samling af gamle og nye salmer til Guds ære og hans menigheds opbyggelse«, har kun en kort historie; denne begynder nemlig 1777 og ender 1791, og den kan for så vidt siges kun at have liden interesse, som denne salmebog ikke som den kingoske og evangeliske kom til at udøve nogen virkelig indflydelse på menigheden; de fleste steder blev den hurtig fortrængt, og holdt sig kun længere tid i enkelte jyske købsteder¹⁾. Dog har den sin betydning som et led i en hel række reformbestræbelser, der i slutningen af det 18de århundrede dreves af mange af de betydeligste mænd, om det end bagefter må siges, at de mislykkedes, fordi der vel var en klar erkendelse af trangen til forandring, men derimod manglede indsigt i, hvor fejlen egentlig lå, og hvorledes den burde rettes.

Der er intet spørgsmål om, at det kirkelig liv i Danmark i den sidste halvdel af det 18de århundrede var kommen i et dybt forfald. Fritænkeriet sneg sig ind i de

¹⁾ Enkelte Steder i Norge har den ogsaa holdt sig næsten indtil vore Dage.

H. F. Rørdam.

højere klasser, og ligegyldighed og sløv uvidenhed havde bemægtiget sig de lavere. Klager derover lyde fra alle sider, ikke blot fra landet, men også fra København. I året 1773 indgav præsterne Schönheider og Myhre ved Trinitatis kirke et andragende om at måtte holde katekisationer på en kommunionssdag. Det hedder her, at der »blandt den blandede mængde af Københavns indvånere findes så grov vankundighed som nogensteds blandt bønderne, og som er ynkeligere, end at vi have hjærte at beskrive den«. Tilstanden søgtes først forbedret ved at fremme skoleundervisningen, men ved siden heraf følte det også, at der burde udrettes noget gennem kirken. Og når der er tale om den, er det al tid to fordringer, der møde os: gudstjenesten skal være rørende og belærende. Disse udtryk synes os nu temmelig smagløse, ligesom det med rette kan siges, at de vise en overfladisk opfattelse af kirkens betydning. Men ikke desto mindre pege de vist nok temmelig nøjagtigt på gudstjenestens mangler, og det kan heller ikke nægtes, at denne forfejler sit mål, hvis den ikke kan røre hjerterne og oplyse de enfoldige. Det var bestræbelsen for at gøre disse fordringer fyldest, der fremkaldte den store forandring i prædikenen, som især skyldes Cramer og Bastholm. Når man ikke vil misforstå udtrykket, kan det gerne siges, at det først var med dem, veltalenhedskunsten fik lov til at bestige prædikestolen hos os. Det var formen, hvorpå vægten blev lagt, og selve udtrykket fik en betydning, næsten uafhængig af den tanke, det skulde være klædebon for. Der lagdes vind på velafrundede perioder, smukke billeder, retoriske figurer; ved dem skulde menighedens opmærksomhed vækkes, kedsomhed forebygges og rørelse fremkaldes. Men så vist, som der var noget at rette, så vist var det valgte middel ikke heldigt, og den bastholmske prædiken blev kun en overgang til den rationalistiske, der dog til dels vedblev at svøbe sit magre indhold ind i forgængerens spraglede kåbe. — Det

er bekendt, at Bastholm også gjorde forslag til en liturgi, der kunde svare til den nye prædiken, og den såkaldte Guldbergske salmebog er et skridt i samme retning, der i det hele kan betragtes som et forgæves forsøg på at sætte dæmning for den vantroens flod, man havde fornemmelsen af, var i færd med at komme. Guldbergs regering, hvis jeg for kortheds skyld må bruge dette unøjagtige udtryk, var i mange måder en reaktionstid; men i literær og kirkelig henseende var han dog stærkt berørt af sin tids retning, og her var han heller ikke bange for reformer, når han selv måtte foretage dem. Han holdt af at bruge den sædvanlige metode med nedsættelse af kommissioner, men således, at den instrux, der blev givet disse, i den grad bandt deres hænder, at resultatet måtte blive det, han ønskede. På den måde indførtes forandringen ved kommunitetet og med det lærde skolevæsen, men endnu mere gælder dette i den her omtalte sag, hvor Guldberg selv paraferede den kabinetsordre, der gav ham sæde i kommissionen sammen med biskop Harboe, og nøjagtigt foreskrev de regler, efter hvilke arbejdet skulde udføres.

Denne ordre er dateret d. 12. februar 1777. Den pålægger kommissionen at udvælge de brugelige salmer så vel af Kingos salmebog som af den ved hoffet brugte pontoppidanske, og enten optage disse uforandret eller med de nødvendige rettelser. Men ingen salme må tåles, som er »urigtig, uværdig og for den Allershøjestes tjeneste uanstændig«. Det siges udtrykkelig, at de af Kingos salmer, som ere alt for historiske, alt for lange og i udtrykkene uædle, ikke må spares. Der må optages nye salmer, men de må ikke være for lange og skulle have bekendte melodier, og det tilføjes: »Vi så gerne lovsalmer fulde af den højestes tilbedelse, og da især gjorde med Davids ånd«. Salmebogen skulde som den gamle være ordnet efter kirkeåret; men der skulde foranstalles en særlig udgave for hoffet med samme ordning som i Pontoppidans salmebog. Karakteristisk for Guldberg er det,

at kommissionen skal holdes hemmelig, og at det pålægges den at skynde sig saa meget som muligt med arbejdet. — Dette skete også; næppe et år efter kommissoriets udstedelse forelagdes arbejdet for kongen. Der var da med eller uden ændring optaget 132 salmer af Kingos og 142 af Pontoppidans salmebog. Af mad. Boye, »hvem Gud har givet en besynderlig gave til denne hellige poësi«, fandtes der 146, af Sporon 2 og nogle få af præsten Lund i Stege, så hele antallet blev 436. Salmerne vare ordnede efter kirkeåret, men der var tillige tilføjet nummer, og fordringen om en særskilt udgave for hoffet var frafalden. Det beregnes, at der til indførelsen i kirkerne i København vil medgå 60,000 eksemplarer, i købstæderne 80,000 og på landet 140,000, og det ønskes, at det må tilstedes kommissionen at forhandle med Waisenhusdirektionen om trykningen, således at der først gøres det fornødne antal færdigt til hoffets brug. Dette bifaldt kongen under 2. februar 1778. Endelig erholdt Waisenhuset d. 13. maj s. å. privilegium på at lade denne salmebog trykke og sælge mod i løbet af 10 år at levere 10,000 eksemplarer gratis. Den skulde trykkes i to formater; men da der ikke kunde gøres regning på, at der på et år knnde gøres flere færdige end 18,000 af det største og 27,000 af det mindste format, bestemtes det, at den 1781, første søndag i advent, skulde indføres i København, 1786 i samtlige købsteder i rigerne og 1791 overalt på landet.

I København og købstederne blev den her givne anvisning fulgt, endda således, at man var noget forud for de bestemte terminer. Den blev allerede 1783 indført i købstederne (reskr. 19. febr. 1783). Trykningen gik noget raskere, end man 1778 havde turdet vente, og allerede 1784 tilskrev Waisenhusdirektionen kancelliet, at der nu var så mange eksemplarer færdige, at indførelsen i landsby-menighederne kunde begynde. Der blev da indledt forhandlinger med biskopperne. Men en del af disse vare

kun lidet gunstig stemte for den nye salmebog. De erklærede, at menighederne ikke havde ævne til at købe den, og de foreslog derfor, at kirkeejerne skulde opfordres eller måske tilholdes til at anskaffe et antal eksemplarer til hver kirke. Kancelliet forespurgte da, om rentekamret var villigt hertil for de kongelige kirkers vedkommende. Men dette svarede, »at da denne salmebogs almindelige indførsel ej alene vilde medføre ny udgift og byrde for landalmuen, men og for den kongelige kasse, for hvis regning til de aller fattigste på de kongelige goder måtte købes omtrent 4500 eksemplarer«, så tilrådes det at udsætte indførelsen endnu nogle år. Men rentekamret nøjedes ikke med at anføre denne finansielle grund, men det tilføjer, at »bemeldte salmebogs trang til forbedring og billigheden samt nytten af belønningers udsættelse for gode digte over enhver vigtig materie nu almindeligen indses, og at det altså først måtte afgøres, om ikke en fuldkomnere salmebog kunde erholdes, på det at landalmuen kunde spares for to gange udgift, som ellers måtte blive tilfældet, naar denne salmebog straks bliver indført, og siden en forandret måtte blive befalet«.

Efter at have modtaget denne skrivelse, svarede kancelliet Waisenhuset, at indførelsen af salmebogen på landet måtte bero til 1791, som det var bestemt i resolutionen af 13. maj 1778.

Waisenhusdirektionen søgte da selv at skaffe sig nogen afsætning ved i året 1786 at bede biskopperne gennem præsterne opfordre menighederne til at købe salmebogen, før den blev indført, for i tide at gøre sig bekendt med den. Det er næppe sandsynligt, at dette har ført til noget resultat; i det mindste var dette ikke tilfældet i Ålborg stift, hvor biskop Studsgaard var lige så uvillig stemt mod denne salmebog som nogle år senere mod den evangeliske. I den skrivelse, hvormed han omsendte direktionens opfordring, hedder det: »De kongelige kollegier, som i disse tider ej pleje at indhente biskop-

pernes betænkning om projekterede forandringer i kirkesager, må nok i dette tilfælde forestille sig en sådan velstand hos landalmuen, at det bliver en let sag for en præst at få menighedens medlemmer til at købe denne bog. Imidlertid skal det være mig kært, om mine herrer brødre ved at gøre det bekendt for deres menigheder om bemeldte salmebogs forventede brug på landet inden kort tid kunde overtale og formå de fleste i tide at forsyne sig dermed, på det at sangen ikke med et skulde ganske ophøre i kirkerne, når befalingen udstedes om bogens indførelse¹⁾.

I året 1791 trængte Waisenhuset på igen. Vel havde det siden sidst solgt en del eksemplarer, men det havde endnu over 60,000 liggende til en værdi af c. 20,000 rd., og det vilde altså lide et meget betydeligt tab, hvis det givne løfte om salmebogens indførelse ikke blev holdt. Men den gang var der allerede begyndt på udarbejdelsen af evangelisk salmebog, hvilket kancelliet i sin forestilling til kongen bemærkede²⁾. Det tilføjede, at der var almindelig misfornøjelse med den guldbergske salmebog; der klagedes over, at mange salmer oversteg almuens begreb, at den manglede lærerige og rørende opbyggelsessalmer til guds frygtigheds befordring i alle livets omstændigheder, ej at tale om, at mange salmer vare så lange, at andagten hos den gemene mand derved kunde svækkes. Imidlertid henstilledes sagen til kongen, da det var på hans udtrykkelige befaling, det store oplag var trykt af Waisenhuset. Dette fik dog kun en fattig trøst; ti den kongelige resolution af 4. marts 1791 lød således: »Den nye salmebogs indførsel paa landet i Danmark og Norge udsættes for hånden og indtil videre, og behøver Waisenhuset ikke at foranstalte noget nyt oplag, da der endnu

¹⁾ Bisk. Studsgaards skrivelse er mig meddelt af provst Cederfeld de Simonsen.

²⁾ Kirkehist. saml., 3die række I, s. 644.

haves så anseligt forråd«. — Hermed ender salmebogens historie; den var den gang vist nok indført i alle købsteder og enkelte landsbymenigheder. Det vil være for-gæves i literaturen at søge oplysninger om, hvorledes det gik til med dens indførelse. Medens den evangeliske salmebog 15 år efter var genstand for megen kritik, findes der, så vidt vides, kun en eneste ubetydelig anmeldelse af den guldbergske¹⁾. Det synes heller ikke, at den har mødt nogen modstand i de menigheder, hos hvilke den indførtes, lige så lidt som at nogen af dem siden vægrede sig ved at ombytte den med den evangeliske. Deraf tør man dog ingenlunde slutte, at den ved sin fremkomst har vundet almindeligt bifald; det lod sig ikke godt gøre at udtale dadel over en regeringsforanstaltning under Guldbergs styrelse. Men hele den betragtning af kirken så vel som af poesien, der så kort efter frembragte den evangeliske salmebog, lå dog allerede den gang hos de fleste, og den har også skaffet sig udtryk i en forklaring, som H. Ussing udgav over vanskelige udtryk i den nye salmebog²⁾. Selve forklaringerne have ingen interesse; men i anmærkninger fremkommer den kritik, som siden lød højt nok. Her møde vi oplysnings-tidens realisme, der var så bange for, at et poetisk udtryk ikke helt skulde dække den tanke, det vilde fremstille. Således hedder det i anledning af verset: »Den ganske vide verden véd, at du est Gud fra evighed«: »Den bedste del af verden véd: englene, de fornuftige skabninger i himlene og mange tusinde mennesker i alle verdensdele. Det vil da ikke noget sige, at en stor del af vores jordklode endnu er afgudisk, da den kun er en liden del af den ganske verden«. — I salmen: »Vor midlere, Guds egen søn«, står der, at forældrene, der bragte deres børn

¹⁾ Ny kritisk journal, 1778, nr. 28.

²⁾ »Oplysende anmærkninger til . . . sangene i den nyeste salmebog«. Sorø, 1782.

herren, »bade rørte af Guds ånd, at Jesus vilde med sin hånd dem værdiges at røre«. Her bemærkes samvittighedsfuldt, at det ikke lader sig bevise af skriften, at det skete af Guds ånds umiddelbare drift; men »uden Guds forsyn skete det ikke«. Når det i en anden salme hedder: »O herre und mig at ende min beske levnets tid«, bemærkes det: »De fleste menneskers levetid kan ellers ikke kaldes besk, da de har mere godt end ondt« osv. — En anden fordring, der stilledes til salmerne, var, at de skulde være almindelige, således at de kunde synges af alle. Ussing glemmer heller ikke, hver gang der kommer et stærkt udtryk for følelsen af synd eller for glæden over Gud, at gøre opmærksom på, at dette ikke passer for alle. — Endvidere vogtes der nøje på alle udtryk, som formenes at fremme overtroen. I salmen: »Vor Gud han er saa fast en borg«, hedder det om djævelen: »et Guds ord kan hannem binde«. Hertil knyttes den bemærkning, at »det er ellers en dårlig overtro at ville fordrive djævelen blot med at læse nogle Guds ord«. Det andet vers af påkesalmen: »Op sjæl, bryd søvnen af«, begynder således: »O prægtig morgenglans, som overgår al sans«. Her belæres vi om, at solen ikke skinner anderledes påskemorgen end andre tider, som overtroen endnu hist og her indbilder børnene. — I disse forklaringer, der mere ligne indvendinger, se vi de anskuelser, der vel ikke ret vovede sig frem for dagen, men som dog havde vundet en sådan magt, at de få år efter fortrængte Guldbergs salmebog, og som ganske sikkert fra begyndelsen af have gjort, at den kun fik en kølig modtagelse. Ussing gentog 6 år efter sine indvendinger mod den guldbergske salmebog ¹⁾, og han nød den gang så megen anseelse, at hans betragtninger over, hvorledes en god salmebog bør indrettes, øjensynligt ikke have havt så liden indflydelse på redaktionen af den evangeliske salmebog.

¹⁾ Kirkeforfatning IV, 1, s. 515 ff.

Ved udarbejdelsen af den guldbergske salmebog er der lige så lidt som siden ved den evangeliske gjort noget forsøg på at optage andre ældre salmer end dem, der allerede fandtes i de to salmebøger, der vare i brug, Kingos og Pontoppidans. Som det alt er omtalt, er omtrent en trediedel af det hele antal hentet fra hver af disse bøger, medens en trediedel er forfattet af fru Boye; nogle enkelte af andre nye forfattere. Men det må bemærkes, at fru Boyes salmer ikke fylde så meget, som man efter deres antal skulde tro, i det næsten halvdelen af dem kun ere på ét vers. Hun har virkelig skrevet smukke salmer; men hendes digterævne slog langt fra til, når der skulde optages så stort et antal af hendes arbejder. De bedre af hendes salmer ville være bekendte af vor nuværende salmebog. Jeg skal eksempelvis henvise til nr. 181, 254, 567. De lægge stærkt vægten på det centrale i kristendommen, at herren er død for vore synder og opstanden til vor retfærdiggørelse, og de ere kendelig bårne af en levende tro. Men selv i de få af hendes salmer, der endnu have holdt sig, findes meget, som kun er klingende bjælder og lydende malm, og det er tidt fattige tanker, der ere svøbte i de højtlydende talemåder, som den gang ansås for poesi »i Davids ånd« og hvor det ene vers hæver sig i formentlig serafisk flugt, slæber ofte det næste sig hen ad jorden i trivielle talemåder. Som et eksempel, der kunde forøges med mange andre, anføres et par vers af en salme til anden søndag i advent (nr. 62):

1. Uhyre jord, opfyldte bolig!
hvad holder dig i ligevægt?
Du vælter om, men vælter rolig
med din utalte store slægt.
Kan ingen grad af let og tungt
dig veje fra dit middelpunkt.
4. Du bliver blandt Guds almagts under,
og ved hans vink du vælter dig;

det er den grund, hvorpå du grunder,
det som opholder dig med mig.
Så bliv og held dig til min Gud,
til dommens ild dig fordrer ud.

7. Og Guds bespotter, skjul din fråde!
men nej! den her desværre! faldt,
her, hvor du trodsede Guds nåde,
hvor støvet var dit ganske alt.
Gå som en djævel fra din Gud,
og hyl din spot og dumhed ud.

Det er intet under, at Ussing bruger næsten to sider for at forklare de ni vers, hvorefter denne salme består.

De salmer, der ere optagne af de ældre samlinger, ere meget lidt rettede, så det er sandt, hvad der står i fortalen, at der er foretaget »så liden forandring, som nogensinde har været mulig«. Det er mest forældede eller formentlig stødende ord og sætninger, der ere ombyttede med andre, men ikke i større omfang, end at de kirkegængere, der kendte de gamle salmer, meget let måtte kunne vænne sig til dem i den nye form, så meget mere som et stort antal, især af Kingos salmebog, var optaget aldeles ordret. Men betænkeligt var det valg, der var gjort mellem de salmer, der skulde optages, og dem, der skulde udelades. Af de 300 salmer i Kingos salmebog vare 132 optagne. I kommissoriet var det befalet ikke at skåne dem af Kingos salmer, der vare for lange og for historiske. Dette udtryk synes ikke at måtte opfattes, som vi vilde forstå det. Af Kingos historiske salmer findes nemlig kun meget få i salmebogen. Den har kun to af de 11 salmer af Kingo, der findes i vor nuværende salmebog under afsnittet: »Jesu liv og lære«, og begge disse ere optagne i den guldbergske. Men ved historiske salmer er der åbenbart tænkt på højtids- og passionssalmerne, og det er i vore øjne den største brøst

ved salmebogen, at den udelader de bedste af disse. Således mangle:

Af højheden oprunden er. —
 Et barn er født i Betlehem. —
 Et lidet barn saa lystelig. —
 Fra himlen højt kom budskab her. —
 Lovet være du Jesus Krist. —
 Nu kom der bud fra englekor. —
 Ingen højhed, ingen ære. —
 Over Kedron Jesus træder. —
 Pengene, som Judas slængte. —
 Rettens spir, det er alt brækket. —
 Til himmels fo'r den ærens drot.

I det hele have Guldberg og Harboe ikke havt øre for de ældre salmers poesi. De have udeladt:

Behold os herre ved dit ord. —
 Det er for vist paa tiden snart. —
 Med sorgen og klagen hold måde,

samt af Pontoppidan:

Jeg vil mig herren love. —

Ved de salmer, som ere optagne af den sidste, har hovedhensigten været at undgå dem, hvor syndserkendelsen udtales alt for stærkt, og hvor man derfor mente at finde pietisme. Derfor ere f. eks. følgende salmer udeladte:

Herre! jeg har handlet ilde. —
 Hjærte, lad dig ej indbilde. —
 Jesus han er syndres ven. —
 Kæmp alvorlig, nu Guds nåde. —

Når også: »Den yndigste rose er funden« mangler, har det vel været æstetiske hensyn, der have gjort, at den er bleven forkastet.

Vil man fælde en billig dom over Guldbergs salmebog, må man betragte den i forhold til dens forgænger og efterfølger. Det er utvivlsomt, at Kingos salmebog trængte til afløsning. Dens form var forældet; en stor åndelig bevægelse var gået hen over kirken og havde sat dybe spor i den kristelige tankegang, og Brorson havde skænket de fromme en skat af salmer, der ikke kunde komme til at lyde i kirken. Pontoppidan havde vel optaget dem; men hans salmebog bar for stærkt præg af pietismens uheldige sider, til at den kunde almindelig indføres. Det er den guldbergske salmebogs fortrin, at den giver menigheden et udvalg af Brorsons salmer. Men heller ikke disse tilfredsstillede mere; den stærkt bevægede tid krævede også i salmebogen at finde sit eget; den vilde på sin vis synge herren en ny sang. Men ulykken var, at så meget som den slægt, der levede i de sidste 20 år af forrige århundrede, end formåede, så mægtede den endnu ikke at frembringe den poesi, som den længtes efter, ja ikke blot det, men den manglede øre for poesiens klang, den tog bestandig falske toner og priste dem som den rette harmoni. Skulde der optages nye salmer, var der med undtagelse af de få, Ewald har skrevet, og dem synes ingen at have tænkt på, ikke andre at få end md. Boyes, og det blev dem, der blev den guldbergske salmebogs ulykke. — Når vi i vore dage skulde vælge mellem den og den evangeliske, vilde valget ikke være tvivlsomt. Ti hos Guldberg findes mange virkelig smukke og opbyggelige salmer, der udtale kirkens tro og bringe dens trøst. Men således stillede sagen sig ikke 1791. De fleste havde den gang fattet lede for de gamle salmer. De så kun deres mangler uden at erkende deres fortrin, og der er ingen tvivl om, at jo den største del af præsterne, når de endelig skulde vælge mellem de gamle salmer på den ene og md. Boyes på den anden side, vilde have foretrukket de sidste, der dog i det mindste tilfredsstillede trangten til retorisk pragt. — Men så bliver det

også forståeligt, at det store flertal kunde foretrække den evangeliske salmebog. Ti man kunde i oplysningens tid ikke lukke øjet for, at menigmand ikke kunde forstå salmer som den ovenfor citerede. Heller ikke kan det nægtes, at det, der skal tjene til opbyggelse, ikke let kan have større fejl end at være uforståeligt, og selv alvorlige kristne havde ikke ret blik for, hvor meget af troens væsentlige indhold der blev borte under bestræbelserne for at gøre alt jævnt og fatteligt. — Guldbergs salmebog svarer, som alt er omtalt, til Bastholms tidligere prædikener. Man kan fristes til at vende den bibelske lignelse om og sige, at overgangsteologien prøvede på at helde den gamle vin om på nye læderflasker, for således at få den til at glide ned. Men forsøget mislykkedes. Den gamle kirkelære blev ikke mere tiltalende for slægten, fordi den fremstilledes med en forløren retorisk pragt. Der måtte hengå endnu en menneskealder rigere på omskiftelser og hjemsøgelser end nogen anden lignende tid i historien, før man lærte »at spørge om de gamle stier, hvor den gode vej monne være« (Jer. 6, 16).

II. Klokkringning og blandede vielser i den reformerte kirke¹⁾.

I året 1789 ansøgte den reformerte menighed i København om at måtte bruge klokker ved den offentlige gudstjeneste, og om dens præster måtte vie de døtre af dens menighed, som ved giftermål indlemmedes i andre menigheder. Ansøgningen sendtes til biskop Balles erklæring, og han indhentede de københavnske præsters betænkning over det sidste punkt, og, som biskoppen udtrykker sig, det gør dem ære, at de, uagtet det indtægtstab, de derved vilde lide, dog alle anbefale, at den reformerte menigheds ønske opfyldes. Biskoppen selv nærede heller ingen be-

¹⁾ Kongerigets arkiv, Sællandske tegnelser 1789, d. 1. maj, nr. 1789.

tænkeligheder i så henseende. — Også med hensyn til klokkeringningen ønsker han, at den måtte blive indrømmet; men han erkender, at her bør tages hensyn til, om lignende begunstigelser tilstås Lutheraner i andre lande, samt at der må sørges for, at ingen afvigende trosbekendelse får samme rettigheder som den herskende, og endelig, at han ikke er kompetent i sagen, da denne mere er politisk end teologisk. — Kancelliet indhentede da det udenlandske departements erklæring. Dette udtalte, at hvorvel oplysningens udbredelse talte for uindskrænket religionsfrihed i de lande, hvor denne nu først tilstodes de reformerte, saa plejede man dog ikke gerne at tilstå forandringer i de lande, hvor denne religion under visse indskrænkninger længe har været tilladt, og aller mindst sådanne, som vilde falde overmåde meget i øjne, da erfaringen har lært, at folk deraf tage anledning til at tænke sig ligegyldighed hos regeringen imod den herskende religion, og at deraf endog er opkommet had blandt forskellige religionsforvandre, som har indtaget den forrige roligheds plads. Da det endvidere ikke er tilladt Lutheranerne i Holland at bruge klokker, tør departementet ikke tilråde at give de reformerte her denne ret. — Herefter indstillede kancelliet, »i hvor meget vort oplyste århundrede end taler for en fuldkommen tolerance«, at det første punkt i de reformertes ansøgning skulde afslås, det sidste bevilges, og dette skete ved resolution af 1. maj 1789.

Nedenfor meddeles biskop Balles erklæring; den, så vel som hele sagen, er karakteristisk for oplysningens og tolerancens tid. I principet var det afgjort, at religionsfrihed var det eneste rette, og man nærrede virkelig en god villie til at indrømme afvigende trosbekendelser, med undtagelse af Katolicismen, de friheder, de ønskede. Men hele den gamle ordning og den nedarvede bevidsthed var som en mur, man alle vegne stødte på, og som man ikke

turde bryde igennem, om man end ikke undlod at beklage, at dette ikke lod sig gøre.

Allerunderdanigst erklæring.

Hosfølgende ansøgning fra den reformerte menighed i København indeholder tvende poster, som hver for sig bør tages i overvejelse.

- 1) Om det allernådigst måtte være dem tilladt at bruge klokker til deres offentlige gudstjeneste.

Da fri religionsøvelse er dem bevilget, men klokker i og for sig ikke have andet øjemærke end at sammenkalde en menighed til sin gudstjeneste på ordentlig tid og sted, så mener jeg aller underdanigst, at der i henseende til slig brug af klokkerne ej kan være noget mod deres ansøgning fra min side med billighed at erindre. Som protestantisk teolog må jeg elske samvittighedsfrihed og glæde mig over, at den i mit kære fædreland bevares uforværmet. Det er og bør være mig kært, at reformerte kristne have samme frihed til at dyrke Gud efter deres overbevisning som de lutherske kristne. Religionstvang er altfor stridende mod evangelisk kristendom, at en evangelisk sindet lærer kunde som lærer betragtet enten ønske eller håndhæve nogen foranstaltning, der måtte have mindste anseelse deraf.

Når klokkeringningen i den reformerte kirke ikke skal have anden hensigt end at betegne tiden til den offentlige gudstjeneste, skønner jeg ikke heller, at noget anstød hos mængden kan derover være at befrygte. Og denne betragtning måtte dog ellers være den eneste, som kunde bevæge mig, skønt jeg er kristelig lærer, til at fraråde en tilladelse, der ellers haver så megen grund i naturlig billighed.

Men spørgsmålet bliver mere betænkeligt, om hensigten af klokkernes brug går derpå ud, at oprette et

fuldkomment simultaneum imellem den lutherske og den reformerte kirke. Da måtte den lutherske religion ophøre at være den ene herskende i landet og således tabe en ret-tighed, som ved rigets grundlov er bleven den stadfæstet. Det fejler ej heller, at andre religionspartier, særdeles det katolske, vilde anvende al mulig flid på at opnå samme fortrin. Men så havde Crypto-Jesuitismus, som allerede gør store bevægelser i Tyskland, fundet bedste lejlighed til at brede sig ud i vort fredelige Norden. Jeg behøver ikke at melde om følgerne heraf. Historien lærer, at de ere altfor farlige.

Imidlertid er denne sag mere politisk end teologisk. Jeg vil derfor ej heller indlade mig vidt i en betragtning, som måske synes at svæve udenfor min kreds. Ikkun dette måtte jeg historisk anbringe, at ej alene i de ældre, men også i de nyeste tider klokkers brug allevegne er anset som et fortrin, der allene skulde tilhøre den her-skende religion. Hvorfor det heller ikke, så vidt jeg kan erindre, er nogensteds bleven andre religionspartier be-vilget at bruge dem, omendskønt de for øvrigt kunne bygge sig kirker og holde offentlig gudsdyrkelse. [Eks-empler herpå anføres fra Østrig, England og Holland]. Men om de reformerte bør hos os nyde større fortrin, end vore trosforvandre hidtil må betjene sig af hos dem, kan ikke vedkomme mig at bedømme. Imidlertid, når ellers den ansøgte tilladelse blev dem forundt med den udtrykkelige erindring, at deres kirke derfor ikke skulde tilkomme større fortrin, end som hidtil havde været samme bevilget, uden at de alene havde at anse den dem bevilgede brug af klokker som en bekvemmelighed for deres menighed til at vide desto bedre, når guds-tjenesten begyndte, så tør jeg vel aller underdanigst for-mene, at betænkelighederne i henseende til ellers be-frygtende indskrænkning af vor kirkes rettigheder kan være forebygget.

2) Om dennes præster må have frihed til at kopulere

de døtre af deres menighed, som indlemmes ved giftermål i andre menigheder.

Det gør ministerio i København ære, at samme i hoslagte af mig indhentede erklæring aldeles ikke haver vægret sig for at opgive den fordel, som i følge heraf bliver dem fradraget. Når altså denne post i ansøgningen måtte finde allernådigst bønnehørelse, erholde de reformerte hos os en ulige større frihed end vore lutherske brødre indtil denne dag have opnået i det frie England. [Eksempler anføres endvidere fra Østrig og Holland]. Men det er ingen skam i virkelig kristendomstolerance, som ikke består i ord, men skal vises i gerninger, at kunne fremdeles foregå andre med et godt eksempel.

I henseende til børnene, som avles i blandede ægteskaber, formener vel hr. pastor Chemnitz, at de reformerte i deres ansøgning burde have erklæret, i hvilken religion slige børn efter deres ønske skulde være at opdrage. Men formodentlig kender han ikke reskriptet af 7. september 1736, som er gentaget ved bevilling af 31. januar 1772, hvor al fornøden bestemmelse desangående en gang er fastsat, i kraft af hvilken det altså skal være de ægteforenede tilladt at aftale med hverandre, hvilke og hvor mange af deres fælleds børn der skal opdrages i den ene eller den anden religion, da ellers, om ingen aftale er gjort, drengebørnene skulle opdrages i faderens, men pigebørnene i moderens religion.

Hvad derimod hans klage betræffer over de mange børn, som tværtimod så mange forordninger hendrages til den katolske kirke, da må vel politimesteren i overensstemmelse med reskript af 13. maj 1720 have indseende med, at slig misbrug, om den således forholder sig, ikke længere skulde fortsættes.

I allerdybeste underdanighed henlever jeg til min død

Deres kongelige majestæts

aller underdanigste og tropligtskyldigste tjener

N. E. Balle.

III. Generalkirkeinspektionskollegiets ophævelse.

Den juridiske styrelse af de lutherske statskirker har havt sine gode sider. Den har bragt en fast gang ind i hele det store maskineri, der ikke kan undværes, og da den kirkelige lovgivning i tidernes løb stod så stille, at livsudviklingen løb fra den, har den bidraget til, at der har uddannet sig regler, der i mange måder kunde træde i lovenes sted. Der har også været lange perioder, hvor kirken har følt sig vel under kollegiernes styrelse. Men hver gang der er fremkommet stærke åndelige bevægelser, har man følt, at der manglede noget, der stilledes kirkestyrelsen opgaver, som den efter sin organisation ikke formåede at løse. I vor egen tid har denne trang fremkaldt det bisperråd, der nu skal træde i kraft. Det er i overensstemmelse med nutidens respekt for de historiske forhold, at man har søgt at give det embede, der fra gammel tid har været det øverste i kirken, større betydning, og det vil også være i overensstemmelse med de bestræbelser for at decentralisere styrelsen, der i det mindste hidtil have gjort sig gældende i vort statsliv, hvis der gives de enkelte biskopper større myndighed, end de hidtil have udøvet.

I begyndelsen af det 18de århundrede var der en åndelig bevægelse i kirken, der ikke stod tilbage for den, vi nu opleve. Rundt omkring i landet bevirkede den pietistiske retning, at der opstod både præster og lægmænd, der udtalte mange sære og højst subjektive anskuelser, der måtte bringe dem i strid med den bestående lovgivning. Men på den anden side var det åbenbart, at mange af disse mennesker talte og handlede af en inderlig overbevisning, så deres samvittighed forbød dem at slutte sig til kirkens lære og ritus. Også den gang følte der trang til en kirkelig myndighed, der ikke blot skulde udtale sig gennem resolutioner, men som kunde lede det vakte røre

ind i sundere baner. Men dengang søgte man ikke til biskopperne, dels måske fordi kong Kristian den VI ikke havde tro til, at de vilde følge den vej, han ønskede, men endnu mere, fordi han vilde samle hele kirkens ledelse i sin hånd. Så oprettedes 1. oktober 1737 Generalkirkeinspektionskollegiet¹⁾. Det blev i kirkelige sager egentlig stillet over de andre kollegier, ti disse så vel som embedsmændene skulde gå det til hånd med dokumenter og oplysninger. Dog fik det ingen særegen administration; kun var eller blev den vestindiske mission det underlagt²⁾. — Det er her ikke hensigten at skildre kirkeinspektionens virksomhed i dens velmagtsdage. Men da det åndelige røre, der var vakt, stillede af, tabte den hele sin betydning, og dens virksomhed indskrænkede sig vist nok væsentlig til at modtage en del betydningsløse indberetninger. Dog blev dets erklæring indhentet om kirkelige anordninger, således f. eks. om helligdagenes afskaffelse 1770³⁾. Men allerede den gang havde kollegiet ikke betydning for andre end dets to sekretærer, som havde vel-lønnede sinecurer.

I biskop Herslebs mærkelige skrivelse om kollegiets synder, som findes i J. Møllers teologiske bibliotek V, s. 146, udtaler han også sin indignation herover. Der var oprindelig til alle kollegiets udgifter kun bestemt 500 rd., som udbetaltes af finanserne. Men sekretærerne havde siden fået indtægterne af lektoratet i Århus til deling, den første sekretær desuden renterne af den til de salzburgske emigranter indsamlede kollekt⁴⁾, hvortil kom, at han siden

¹⁾ Om den virksomhed, der tillagdes det, se Ussings kirkeforfatning II, s. 264 og Helvegs kirkehistorie, 2. udg. II, s. 55.

²⁾ Helvegs kirkehistorie, 2. udg. II, s. 143. Det synes herefter, at dette er sket 1757.

³⁾ Hist. tidsskrift, 5. række IV, s. 289.

⁴⁾ Kirkehist. saml. 3. række III, s. 477. Jeg kan ikke oplyse, hvorfor denne ikke blev brugt efter bestemmelsen, eller hvorledes den er svunden ind fra 7030 rd. 63 sk. til 6879 rd. 12 sk.

ved reskr. af 1. maj 1750 fik indkomsterne af Kristianssand lektorat, så hans indtægter 1791 beregnedes til 1800 rd., den anden sekretærs til 900 rd., hvilket ganske sikkert var lønninger, der ikke stod i noget forhold til det arbejde, der udførtes for dem. Men netop disse medlemmernes store indtægter blev kollegiets undergang. Under 15. februar 1791 fik det pludselig gennem kancelliet underretning om, at kongen på finanskollegiets forestilling ved en resolution af 14. januar havde inddraget så vel renterne af den salzburgske kollekt som 40 rd., der hidtil årlig var bleven udbetalt til kontorhold. Kollegiet nedlagde straks indsigelse mod denne fremgangsmåde. Skrивelsen, der er stilet til kancelliet, meddeles nedenfor. Uagtet biskop Balle ikke havde nogen personlig interesse i kollegiets beståen, da hverken han eller Hornemann og Treschow oppebar nogen løn, er det dog måske ham, der har konciperet skrivelsen. I det mindste kunde hentydningen til, at den salzburgske kollekt ikke er kongens, men undersåtternes penge, ved sin dristighed tyde derpå. Men hvem så koncipisten er, har han ikke et ord at sige om, at der vilde opstå noget hul i administrationen, eller føles noget savn, hvis kirkekollegiet ikke kunde besørge sine forretninger. — Kancelliet sendte denne betænkning til finanskollegiet, der imidlertid meget kort erklærede, at sagen var afgjort ved den kongelige resolution af 14. januar, og at de omhandlede beløb aller højst vilde blive udbetalte for det løbende år. — Under 10. juni gjorde kancelliet da indstilling for kongen; i denne foredrog det blot sagen og indstillede den derpå »til Deres majestæts allernådigste resolutions erholdelse«. Det er i det hele øjensynligt, at kancelliet følte sig ubehageligt berørt ved, at denne sag var afgjort uden dets medvirkning. På forestillingen er skrevet følgende resolution:

»Som vi i nåde ville, at Generalkirkeinspektionskollegiet ved udgang af dette år skulde indgå og aldeles ophæves, så haver kancelliet i tide at bringe i forslag, hvor-

ledes dette kollegiums forretninger i fremtiden bedst kunne fordeles, dets arkiv opbevares og sekretærernes skæbne bestemmes. Som det reglementerede derfor så længe vedvarer, så bestemme vi blot forhånden, at fra 1. januar 1792 af renten af den i vores kasse indestående kapital af 6879 rd., hvoraf blot skal svares 4⁰/₁₀₀ ¹⁾), må tilfalde skoleseminariet på Blågård, til hvilken stiftelse vi derfor ville indstille vores obligation.

Frederiksberg slot d. 10. juni 1791«.

Ligesom altså kirkekollegiet var kaldt til live ved kongens villie og uden nogen tilskyndelse fra kancelliets side, således faldt det på samme måde; men medens det er vel bekendt, at det var hofpræst Bluhme og A. Hojer, der bevægede Kristian VI til at oprette det, vil det vist nok være vanskeligt at påvise, efter hvis tilskyndelse kronprins Frederik bestemte sig til dets ophævelse. — Den 14. oktober gjorde kancelliet den i den kongelige resolution befalede forestilling. Indtægterne af lektoraterne faldt tilbage til skolerne, for så vidt de ikke vare præstetiender; ti disse bleve tillagte embederne. Den første sekretær, justitsråd Bartholin fik 1200 rd. i pension, den anden, Gude, 600 rd. som vartpenge og løfte om befordring. Den vestindiske mission henlagdes under missionskollegiet, de øvrige forretninger under kancelliet. Arkivet deltes på samme måde. Kancelliets del af dette gik siden over i Gehejmearkivet og findes nu i Kongerigets arkiv.

Kirkekollegiets ovenomtalte protest mod inddragelsen af de det hidtil tilståede pengebeløb findes i kongerigets arkiv (Søllandske tegnelser 1791, d. 28. oktober, nr. 831), og lyder således:

P. m.

Ved skrivelse af 15. februar sidstleden har det behaget det kongelige danske kancelli at bekendtgøre os finanskollegiets anmeldning:

¹⁾ De vare hidtil blevne forrentede med 5⁰/₁₀₀.

»At Hs. maj. på dette kollegii forestilling har resolveret: At de for Generalkirkeinspektionen til omkostningers bestridelse reglementerede 40 rdl. tilligemed renterne af en allernådigst skænket kapital af 6879 rd. 12 sk., beløbende til 343 rd. 95 sk., som i samme hensigt ere bestemte, skulle ophøre, hvorom kancelliet tillige var befaleet at indkomme med nærmere forestilling, da imidlertid de anmeldte 383 rd. 95 sk., om det måtte være fornødent, dog i det højeste kun på et år, af finanskassen må afholdes«.

I hvilken anledning det danske kancelli har udeladt sig med: at det ventede nærmere underretning, om der måtte være særdeles årsager, som kunde gøre udbetalingen af denne sum eller en del deraf i fremtiden uomgængelig nødvendig.

Vi kunne ikke undlade at aflægge det kongelige danske kancelli vor forbindtligste taksigelse for den i denne sag viste bevågenhed, udbedende os tillige dets kraftige understøttelse ved forventende forestilling til Hs. maj., hvortil vi have den ære at bidrage følgende oplysninger:

1) I henseende til de 40 rd., som årlig ere reglementerede til kollegiets omkostningers bestridelse, må vi tjenstligst melde, at Hs. maj. under 23. januar 1739 har tillagt det 500 rdl. årlig efter derom ergangne ordre til de deputerede for finanserne, da tillige blev kollegiet fremlagt det kongelige reglement, hvorledes disse 500 rd. skulle deles imellem kollegiets betjente, nemlig 200 rd. til hver af sekretærerne, 60 rd. til budet og 40 rd. til skrivemateriale, lys og brænde m. m.

Når nu disse 40 rd. årlig skulle bortfalde, vilde kollegiet, så vidt vi vide, blive det eneste af Hs. maj.'s kollegier, hvor betjenterne (og det med den nylig anførte liden reglementerede gage) enten skulle bekoste alle nødvendigheder til Hs. maj.'s forretninger selv, og kollegiet forsamles og dets betjente arbejde i kulden, hvilket, som

aldeles under Hs. maj.'s værdighed, vi ikke for et øjeblik kunne forestille os at være hans villie og hensigt. Danmarks konger, kendende den himmelegn, hvorunder de mildelig regere, have altid handlet nådigere, endog mod de ringeste af deres betjente, og kollegiet håber allerunderdanigst det samme.

Kollegiet er tillige det eneste kollegium, som intet inventarium ejer, og hvor forordninger, reskripter og de fornødne bøger, hvor borde, bænke, lysestager osv. ere sekretærens private ejendom, og al ting af ham skal anskaffes og vedligeholdes, hvoraf må følge, at det ved hans død eller fratrædelse er lige så blottet for alt dette, som det efter finanskollegiets resolution vil blive for brænde, skrivematerialier osv.

Endelig må vi endnu erindre, at disse reglementerede 40 rd. endog hidtil ikke ere betalte uden afkortning ved årets ende.

Det kongelige danske kancellie vil altså behageligst skønne, at disse 40 rd. ere for kollegiet aldeles umistelige.

Hvad for det 2det angår renterne af den kapital 6879 rd., som beløber til 343 rd. 95 sk., da har det dermed følgende sammenhæng: Under 7. oktober 1740 blev Generalkirkeinspektionskollegiet ved et kongeligt reskript befaleet, at 6879 rd., som ved en kollekt for de salzburgske emigranter vare indsamlede (altså ikke Hs. maj.'s, men undersåtternes penge) og til dette brug efter befaling ikke blev anvendte, skulde til rentekammeret afleveres, og renterne, 5⁰/₁₀₀ årlig, udbetales til kollegiet mod sammes kvittering, hvoraf afsatte præster og geistlige årlig måtte nyde nødtørftig underholdning. Ved reskript af 1. juli 1746 blev kollegiet tilkendegivet, at kongen havde bevilget etatsråd Jessen, kollegiets første sekretær, efter ansøgning at måtte oppebære 300 rd., indtil han anderledes kunde blive forsørget¹⁾. Da nu afgangne etatsråd Jessen har været

¹⁾ Bisk. Herslebs skrivelse, J. Møllers teolog. tidsskr. V, s. 177, viser, at Jessen tillige fik det i de 6 år opsparede renteoverskud 13—

i besiddelse af disse 300 rd. indtil hans død som en del af hans indkomster, og Hs. maj. ved aller nådigst ordre til kollegiet af 15. oktober 1783 har tilstået mig, Bartholin, som hans eftermand den første sekretærs rettigheder og indkomster, hvoriblandt disse 300 rd. unægtelig vare indbegrebne, så tror kollegiet derved at have vist hans lovlige adkomst til bemeldte 300 rd., og at samme ikke uden at tilintetgøre Hs. maj.'s segl og hånd kan ham fratages, hvortil endnu kommer, at den første sekretær efter kongeligt reskript er forbunden at betale sin formands enke årlig 100 rd. i pension, som etatsråinde Jessen nu nyder.

Kollegiet beder og håber aller underdanigst, at han efter at have tjent i offentlige embeder over 40 år og i en alder nær ved 67, ikke mister noget af det ham aller nådigst tillagte; og at disse renter, 343 rd. 95 sk., fremdeles som hidtil årlig allernådigst vorder udbetalt til Generalkirkeinspektionskollegiet, tør det i dybeste underdanighed vente af Hs. maj.'s retfærdighed selv, da det ikke tillader sig at tro, at Hs. maj., som nu allerede er i besiddelse af kapitalen, 6879 rd., indsamlede af hans undersåtters goddædighed til et brug, hvortil det efter befaling ikke anvendtes, nu og skulde ville tilvende sig dens renter, 343 rd., skænkede til et kollegium, det eneste i begge rigerne, som koster Ds. maj.'s kasse kun 500 rd. årlig, og som skulde skatte sig lykkeligt ved at kunne opfylde enhver af Ds. maj.'s befalinger, som det hidtil i dets snævre virkekreds og ved den derunder lagte vestindiske mission aller underdanigst har stræbt at fortjene, og hvortil det fremdeles udbeder sig den kongelige opmuntring at beholde, hvad Hs. maj.'s nåde en gang dertil har lagt.

1400 rd. Da dette omtrent er halvdelen af, hvad kollegiet har har modtaget, kan det ikke være meget, der er bleven udbetalt til afsatte præster.

Kollegiet tror således tjenstligst at have opfyldt det kongelige kancellis forlangende og gentager sin anmodning om sammes formående understøttelse ved den gunstige forestilling til Hs. maj.

Det kongelige Generalkirkeinspektionskollegium. Den 15. marts 1791.

N. E. Balle. Bartholin. C. F. Hornemann. H. Treschow.

Gude.

Anmærkning.

I den Tanke, at det mulig kunde have Interesse for en eller anden, og da Pladsen tillader det, tilføjes efter en os foreliggende Statskalender fra 1775, at i dette Aar opføres Generalkirkeinspektions-Collegiet saaledes i Kalenderen:

General-Kirke-Inspectores.

Hr. Ludvig Harboe, Biskop over Sjælands Stift.

Hr. Erik Johan Jessen, Etatsraad og Secretair i det danske Cancelli.

Hr. Frederik Quist, første danske Hofprædikant.

Collegiets Secretariat forvaltes af

Hr. Etatsraad og General-Kirke-Inspector Jessen, og

Hr. Secretair Albert Peter Bartholin.

Kirke-Inspector i Danmark.

Hr. Frederik Christian von Adeler, Conferentsraad og Kirke-Inspector i Sjælland.

H. F. R.
